

МИКОЛА ІВАНОВИЧ КОЗЮБРА

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», науковий керівник Центру дослідження проблем верховенства права НаУКМА, суддя Конституційного Суду України у відставці

**Виклики, які постають перед Україною
на шляху її вступу до Європейського Союзу:
Конституційно-правові аспекти**

**Challenges facing Ukraine on the road to accession
to the European union – constitutional and legal aspects**

Анотація. У статті піддані аналізу конституційно-правові аспекти викликів, які постають перед Україною у зв'язку з її майбутнім вступом до Європейського Союзу. Серед цих викликів є такі, які поставали перед усіма державами-членами ЄС під час їхнього вступу до ЄС: необхідність проведення колосального обсягу робіт, пов'язаних з адаптацією національного законодавства до *acquis* ЄС, зокрема надбань у сфері нормотворчості та нівелюванням, з огляду на це, притаманних йому національних особливостей, тобто його космополітизацією; так і виклики специфічні для України, спричинені широкомасштабною агресією Росії та драматичним історичним минулим України. Зважаючи на це, значна увага приділена аналізу сумісності національної політико-державницької та правової ідентичності українців із відповідними проявами ідентичності європейської спільноти, подоланню успадкованого від Російської імперії та її спадкоємця Радянського Союзу конституційно-правового

нігілізму, а також корупції, зокрема в суддівському середовищі, юридико-позитивістського стилю мислення переважної частини суддів тощо.

Завершальна частина статті присвячена викликам, пов'язаним із поширенням на правову систему України принципу верховенства права ЄС і доктрини прямої дії його нормативних актів та можливостями їх застосування до Конституції України. Наголошується, що важливе значення під час вирішення цього питання має досвід інших держав-членів ЄС, зокрема Польщі.

Ключові слова: євроінтеграція, Конституція України, адаптація законодавства, космополітизація, національна політична і правова ідентичність, суддівський корпус, верховенство права ЄС.

Keywords: European integration, Constitution of Ukraine, legislative adaptation, cosmopolitanism, national political and legal identity, judicial authority, supremacy of EU law.

Надання Україні статусу кандидата для вступу до Європейського Союзу, а згодом й офіційне оголошення Європейською радою у грудні 2023 року початку переговорів про її вступ до цієї поважної європейської організації поставили перед Україною цілу низку надзвичайно складних завдань, на шляху вирішення яких її очікує безліч викликів і загроз.

Найбільшою загрозою для європейського майбутнього України є, звісно, широкомасштабна агресія Росії, яка триває вже два роки. Її головна мета – не міфічні «денацифікація» і «демлітаризація» України й навіть не недопущення її членства в НАТО, як про це говорять російський диктатор В. Путін та його кремлівські ідеологи, а знищення України як держави, а отже, і самих перспектив її євроінтеграції.

Війна накладає відбиток на комплекс інших різнопланових викликів і загроз як внутрішнього, так і зовнішнього

характеру. Серед них, зокрема, зруйнована українська економіка та інфраструктура, зумовлена війною демографічна криза, корупція, непередбачуваність багатьох світових політико-економічних процесів, кризові явища в самому ЄС тощо. Аналіз усіх цих викликів і загроз – це окрема комплексна проблема, яка потребує зусиль представників багатьох галузей наукового знання – економістів, соціологів, політологів, міжнародників та ін. У цій статті увага зосереджена лише на окремих викликах і загрозах конституційно-правового характеру, тобто тих, які безпосередньо стосуються теми польсько-української конференції, на якій мені випала честь виступити з короткою доповіддю (у режимі онлайн).

При цьому виклики, про які йтиметься у статті, мають не тільки важливе практичне значення, а й часто потребують поглибленого теоретичного, ба більше, філософсько-правового осмислення.

Таких викликів існує чимало, і вони також доволі різноманітні. В узагальненому вигляді їх коротко можна передати словами - приведення конституційного законодавства України та практики його реалізації, як і всієї вітчизняної правової системи, у повну відповідність із *acquis* Європейського Союзу.

Термін «*acquis*», як відомо, французького походження, який міцно увійшов до європейської правничої термінології понад два десятиліття тому. У перекладі українською мовою він означає «доробок» або «надбання» ЄС. Проте нині в мовах не тільки держав-членів ЄС, а й інших європейських народів він зазвичай вживається без перекладів (навіть в офіційних англомовних документах). В українському лексиконі вказаний термін уперше був використаний (щоправда, у контексті *acquis communautaire*) у Програмі інтеграції України до Європейського Союзу, схваленій Указом Президента України від 14 вересня 2000 року, де цим терміном позначено суто «правові та нормативні стандарти ЄС». У цьому значенні він

переважно вживається в багатьох інших вітчизняних документах досі¹.

Здавалося б, що за час введення цього терміна в український мовний обіг та, тим паче, зважаючи на Угоду про асоціацію між Україною та ЄС 2014 року, яка надала потужного імпульсу процесу адаптації українського законодавства до *acquis* ЄС, а точніше, надбань спільноти ЄС у галузі нормотворчості й нормозастосування, якихось особливих викликів на шляху подальшої євроінтеграції Україні в цьому відношенні очікувати не варто. Проте, як виявилось, навіть адаптації законодавства України до *acquis* ЄС ще надто далеко.

Попри те, що у Звіті щодо розширення ЄС, презентованому президенткою Єврокомісії Урсулою фон дер Ляєн 8 листопада 2023 року, констатовано помітний прогрес України у виконанні попередніх рекомендацій, що дало підстави для початку переговорів про її вступ до ЄС, попереду Україну чекає колосальний обсяг роботи. Відповідно до «переговорної рамки», яка встановлюється для кожного кандидата для вступу в ЄС, переговори передбачають всебічну й беззастережну адаптацію національного законодавства України не тільки до системи *acquis communautaire*, тобто його приведення у повну відповідність з установчими договорами та іншими нормативними актами, ухваленими в рамках трьох, як їх часто називають, стовпів ЄС – Європейського співтовариства, Спільної зовнішньої політики й політики безпеки та Співробітництва у сфері юстиції та внутрішніх справ. *Acquis communautaire* – це лише обов'язковий мінімум нормативної бази ЄС, яка окрім нього включає також величезний масив вторинного законодавства ЄС, рішень Суду ЄС, міжнародних угод ЄС тощо. А це понад 14 тисяч різних видів нормативних актів і майже 9 тисяч рішень Суду ЄС, які стосуються найрізноманітніших сфер життєдіяльності – від внутрішнього

¹ Водянніков О. *Acquis* Європейського Союзу: поняття, еволюція та методологія. Науково-практичний посібник. – Київ: Видавництво «Студія Копаж», 2009. – С. 6.

ринку, «зеленої» енергетики, освіти і науки до суспільної згуртованості й зовнішніх відносин². Прискорити процес адаптації законодавства України до нормативного доробку ЄС ніякий «турборежим», тобто масове ухвалення законів за скороченою процедурою, на який часто покладає надію український парламент, не спроможний. Для цього потрібен не тільки час для ретельної підготовки законопроектів, а й суттєві зміни у світогляді та стилі мислення самих законодавців, які, якщо й відбуваються, то надто повільно.

До того ж виконання навіть цієї колосальної за обсягом роботи недостатньо для членства України в ЄС. Для цього потрібно, щоб адаптоване до законодавства ЄС українське законодавство послідовно втілювалося в соціальну практику, тобто виконувалося. А зважаючи на наші, значною мірою законігілістичні традиції, про що йтиметься трохи далі, на шляху його реалізації також виникатимуть непрості проблеми.

Та все ж основні виклики на шляху євроінтеграції України не зводяться до викликів, пов'язаних з адаптацією українського законодавства до законодавства ЄС.

Адже поняття *acquis* ЄС набагато різноплановіше за своїм змістом не тільки за *acquis communautaire* ЄС, а й за здобутки ЄС у сфері законодавства загалом. Це всі надбання європейської інтеграції (і відповідно ЄС) у політичній, економічній та юридичній (правничій) сферах, які ґрунтуються на спільних цінностях, визначених у статті 2 Договору про ЄС. У політичному і правовому значенні ним охоплюється цілий комплекс властивостей, прав та обов'язків держав-членів ЄС. Серед цих властивостей визначальне місце, без сумніву, належить сумісності ідентичності держав-кандидатів у члени ЄС та ідентичності спільноти ЄС – його держав-членів.

Триваюча агресія Росії проти України та російсько-українська війна значно загострили проблему національної

² URL.<http://ib.ua>>tag:3824.vstup.u...>.

української ідентичності. Адже українці воюють і, на жаль, гинуть не тільки за територію, за економічні ресурси й матеріальні блага, а й за свою самоідентифікацію, тобто за збереження своєї цілісності й неповторності як спільноти, за утвердження свого місця серед інших культур і народів у сучасному різнобарвному, суперечливому і плинному світі, тобто за свою ідентичність. Вона – невід’ємна властивість не лише окремої людини, а й усіх соціальних спільнот, без якої вони існувати не можуть.

Ідентичність – явище багатозначне й багатовимірне, яке має безліч проявів і різновидів – соціальний, національний, етнічний, культурний, релігійний, професійний тощо.

Українська національна ідентичність – це історично сформована й у той же час еволюційно мінлива система ознак, які вирізняють українську спільноту-націю з-поміж інших аналогічних феноменів. Як і в ідентичності загалом, у ній можна виокремити низку аспектів або різновидів. Зупинимось лише на двох із них, які мають пряме відношення до проблематики конференції, а саме на політико-державницькій і правовій ідентичності*.

* У вітчизняній та зарубіжній конституціоналістиці часом оперують терміном «конституційна ідентичність». Однак зміст поняття, яке позначається цим терміном, здебільшого залишається невизначеним. Не заперечуючи проти використання поняття «конституційна ідентичність», водночас, як видається, говорити про неї, як щось відокремлене від політико-державницької та правової ідентичності, некоректно. Адже сучасні європейські конституції, попри закріплення в них певних національних цінностей (мови, культури, традицій тощо), навряд чи можна віднести до розряду унікальних. В умовах євроінтеграційних процесів вони все більше стандартизуються, втрачаючи національну індивідуальність. Це зовсім не означає, що в національних конституціях не відображаються певні риси національної ідентичності, зокрема політико-державницької та правової, хоч і вони не повинні дисонувати з європейськими стандартами в підходах до регулювання цих питань.

Інша річ, коли з поняттям «конституційна ідентичність» пов’язують невіддільну ознаку національної державності – її суверенність, обстоюючи вищу юридичну силу національної конституції перед нормами міжнаро-

Перша з них стосується відчуття належності до певної політичної культури й політико-державницької традиції. Вона, як й ідентичність загалом, виражає ідею, з одного боку, постійності, спадкоємності, а з іншого – рухливості, динамічності. Інакше кажучи, політико-державницька ідентичність, подібно до ідентичності загалом, є синтезом минулого, сучасного і майбутнього.

Наскільки можна судити з певних джерел, проблема політичної (політико-державницької) ідентичності виникла також перед Польщею під час її вступу до ЄС. Як зазначав з цього приводу перший посол Польської Республіки в ЄС Ян Кулаковський, «Польща, як і інші країни Центральної та Східної Європи, завжди була частиною сім'ї європейських народів». Однак, як і інші країни так званого «соціалістичного табору», зазнала впливу комуністичного режиму, який був чужий польській ідентичності³.

Тим паче це стосується України, яка, на відміну від Польщі, перебувала під впливом тоталітарного Радянського Союзу, у складі якого їй довелося існувати, набагато триваліший історичний період, не кажучи вже про 300-літнє перебування більшої частини України у складі Російської імперії.

Тим не менше, навіть у цих далеко несприятливих історичних умовах українцям вдалося зберегти свою політико-державницьку ідентичність. Її визначальна ідея чітко виражена у словах Державного Гімну України: «Душу й тіло ми положим за нашу свободу». Ця ідея витримала випробування віками, що знайшло відображення в категоричному несприйнятті українським народом духу рабства й поневолення, у його віковичному прагненні до свободи й національної незалежності. Їх, як свідчить історія, не спромоглися викоринити ні імперські режими, ні нацизм, для якого українці були «нижчою расою», ні ідеологи «руського міра», які

дного права чи навіть перед нормативними актами ЄС і доктриною їх верховенства. Але до цього повернуся в завершальній частині статті.

³ URL.<https://uk.m.wikipedia.org>wiki>.

заперечують існування української нації, прикриваючись псевдоконцепцією «єдиного народу», яка, по суті, підводила ідеологічну базу під російську агресію проти України. Названа фундаментальна ідея знайшла своє відображення у Преамбулі Конституції України, ухвалюючи яку, Верховна Рада України від імені українського народу спиралася на багатовікову історію українського державотворення, упродовж якої українці часто були готові покласти й клали «душу й тіло» за свою свободу та одвічне прагнення вийти з полону імперій і стати повноцінним членом європейських політичних націй.

Коріння цієї політико-державницької ідентичності сягає періоду княжої Русі (України-Русі). Саме з цього періоду розпочинається багатовікова історія українського державотворення. І саме цей період української історії разом із стародавньою назвою «Русь» присвоїла, а по суті викрала, Московія, поклавши цю назву в основу ідеологічного фундаменту новопроголошеної Російської імперії в 1721 році.

Послідовна спадкоємність вказаної української політико-державницької традиції вселяє віру українців у переможне завершення війни проти російської навали, не зважаючи на прорахунки як попередніх, так і нинішньої влади, допущені в довоєнний період, та надмірно високу ціну, яку вже заплачено та ще доведеться заплатити за перемогу й утвердження своєї ідентичності. Тим паче, що усвідомлення важливості переможного завершення війни та величезної загрози з боку Росії всьому демократичному світу внаслідок поразки України поступово приходять до більшості еліт цього світу.

Це дає підстави стверджувати, що з українською політико-державницькою ідентичністю особливих проблем у Європейському Союзі не буде. За роки незалежності Україна підтвердила не тільки державотворчі, а й демократичні традиції, випередивши на шляху розвитку демократії більшість пострадянських держав. Вказаний оптимізм, звісно, не означає, що на цьому шляху відсутні будь-які виклики взагалі.

Серед них не можна не назвати так званий дуалізм влади, подолати який зміною форми державного правління – від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської – не вдається. Очевидно, справа тут не тільки в недосконалості конституційного регулювання, як часто прийнято вважати, хоч резерви для його поліпшення ще не вичерпані. Не менше значення для подолання гіпертрофованого, нецивілізованого дуалізму влади в Україні мають суб'єктивні чинники. На жаль, принцип розподілу влади досі не став атрибутом політичної та правової культури, стилю мислення переважної частини українського істеблішменту. Усвідомлення того, що відносини між законодавчою, виконавчою й судовою владою будуються не на адміністративних важелях єдиного центру влади, а на взаємодії, взаємному контролі й урівноважуванні, на відповідальності кожної з гілок влади за свої рішення та дії у верхніх ешелонах української влади, ще не настало. І навряд чи можна очікувати змін на ліпше без належного контролю влади з боку громадянського суспільства та його інститутів, що своєю чергою потребує підвищення їхньої зрілості.

На відміну від української політико-державницької ідентичності, з українською правовою ідентичністю річ набагато складніша. Її коріння, безперечно, європейське. Про це переконливо свідчать, зокрема, такі історичні пам'ятки української правової й конституційної культури, як «Руська правда», «Артикули права магдебурзького» (яке, до речі, поширювалося за деякими даними аж на м. Чугуїв Харківської області), «Литовські статuti», «Правовий уклад та конституції відносно прав і вольностей Війська Запорозького», укладеного між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і генеральною старшиною, полковниками, а рівно ж і самим Військом Запорозьким, схвалені обома сторонами та скріплені найяснішим Гетьманом на вільних виборах урочистою присягою року Божого 1710 квітня п'ятого дня у Бендерах». У науковий обіг

цей документ увійшов як Конституція Пилипа Орлика 1710 року. Хоч за своєю природою та змістом її не можна назвати конституцією в сучасному розумінні, низка ідей і положень названого документа цілком відповідала європейській конституційно-правовій думці тієї доби. За словами відомого українського історика Дмитра Дорошенка, «Правовий уклад та конституції ... 1710 року «перейнято дуже ліберальним і демократичним духом», що ставить його «в ряди найкращих пам'яток політичної думки того часу в цілій Європі»⁴.

Проте досягнути подібної до політико-державницької ідентичності тяглості, спадкоємності правовій українській ідентичності не вдалося. Причин цьому багато, і вони доволі різні. Суттєвий вплив на її формування мало, зокрема, східне, православне християнство, яке, на відміну від західних гілок християнства, що традиційно міцно стояли на позиціях легалізму, в основі якого лежить поєднання формально-юридичного, законного, і духовно-релігійного, і морально-ціннісного, східне християнство завжди віддавало перевагу внутрішньому, духовному. Усе, що перебуває за цим внутрішньо-духовним, тобто зовнішнє, нібито віддаляє людину від Бога. До такого зовнішнього, за канонами східного християнства, відноситься і юридичний закон, який асоціюється православною церквою з чимось бездушним, знеособленим і формальним, пов'язаним із заборонами, покаранням тощо. Це дало підстави зарубіжним правознавцям – дослідникам західної традиції права та взаємозв'язків права з релігією констатувати наявність у православному християнстві традиційних для нього антиноміналістичних, тобто «законоставних», настроїв⁵. Чи не найяскравіше такі настрої виражені одним із найвідоміших релігійних філософів

⁴ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – С. 385.

⁵ Berman Н. J. Faith and Order: the Reconciliation of Law and Religion. Atlanta, Ga. Scholars. 1993/ Print Emory University Studies in Law and Religion. Берман Дж. Вера и закон: примирение права и религии. Пер. с англ. Д. Шабельникова и М. Тименчика. – Москва: AdMarginem, 1999. – С. 109.

«київської школи» ХХ століття М. Бердяєвим (народився в Києві, навчався в Університеті Святого Володимира, хоча подальша його творча доля з Україною не пов'язана). Основний напрям розвитку людини М. Бердяєв вбачав у прориві із «царства кесаря», де людина перебуває у «вторинному і неістинному» природно-соціальному стані, у «царство розуму», у якому вона стає «первинною і істинною», тобто праведною Боголюдиною. Досягти такої праведності за допомогою світського, юридичного закону, який за своєю природою «завжди лякає», М. Бердяєв вважав неможливим. «Віра в конституцію, – писав він, – нікчемна віра..., вона повинна бути спрямована на предмети більш вартісні. Робити собі кумира з правової держави недостойно»⁶.

Православна церква України після відновлення автокефалії (отримання Томосу) намагається подолати властиві східному християнству, тим паче Російській православній церкві, істотний вплив якої в Україні відчувається досі, догматизм, консерватизм і нігілізм у ставленні до права й закону. Проте принципові концептуальні розбіжності із західним християнством та вікові традиції виявляються сильнішими від щирих намірів прогресивних священнослужителів.

Негативний відбиток на формування української правової ідентичності наклали також таке характерне для Візантійської імперії й перенесене разом із прийняттям християнства на український ґрунт явище, як візантизм, відносна слабкість в історії політичної та правової думки України ліберальної традиції, на якій переважно ґрунтуються всі досягнення європейської цивілізації й основні надбання ЄС тощо.

Та найбільшої шкоди українській правовій ідентичності нанесло, як зазначено вище, понад 300-літнє перебування більшої частини України в складі Російської імперії та її

⁶ Бердяєв Н. Философия неравенства. – Москва, 1990. – С. 109.

спадкоємця – Радянського Союзу. Як зазначав відомий польський філософ, дослідник суспільної думки Росії Анджей Валицький, із усіх культурних цінностей праву в ній найбільше не поталанило. «Воно заперечувалося з найрізноманітніших причин: в ім'я самодержавства або анархії, в ім'я Христа або Маркса, в ім'я вищих духовних цінностей або матеріальної рівності»⁷.

Уся історія Росії переконливо підтверджує, що російська держава за своєю сутністю – це антипод права. Апогеєм знуцання над проголошеними в Конституції РФ принципами правової держави та загальновизнаними принципами й нормами міжнародного права, у можливість якого в ХХІ столітті важко було повірити, стала розв'язана Росією агресія проти України.

Зрозуміло, що антиправове за своєю сутністю середовище, у якому відбувалося формування багатьох поколінь переважної частини українського населення, не могло негативно не відбиватися на його правосвідомості, ставленні до права й закону.

Єдиний шлях до подолання цього переважно успадкованого від Росії правового нігілізму (дефіциту поваги до права) в українській правосвідомості – це духовно-ментальне повернення правової системи України до своїх історичних витоків – у європейський правовий простір.

Однак помилково було б думати, що навіть досить успішна адаптація українського законодавства до законодавчої бази ЄС та приведення у відповідність з європейськими стандартами організації юридичних інституцій, зокрема судоустрою, здатні спричинити швидкі зміни в ментальності та стилі мислення як населення, так і політиків та державних чиновників. Визначальна роль тут належить нормозастосовній, зокрема послідовній і стабільній судовій практиці, яка за наявності державної волі здатна, як підтверджує досвід

⁷ Валицький А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX – начала XX века // Вопросы философии. – 1991. – № 8. – С. 25.

інших посттоталітарних держав, змінюватися швидше, ніж ментальність і стиль мислення народу. Але для цього потрібне підвищення довіри до суду, яка, на жаль, поки що доволі низька. За даними останнього соціологічного опитування Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Розумкова – недовіра до суддівського корпусу становить 57%. Значною мірою вона викликана поширеною в його середовищі корупцією, хоч корумпованість судів, очевидно, не вища, ніж інших гілок влади.

Утім, річ, звісно, не в ранжуванні гілок влади за рівнем їхньої корумпованості. За будь-яких обставин вона залишається одним із головних внутрішніх викликів на шляху членства України в ЄС, на чому неодноразово наголошували його представники.

І хоч останнім часом Україна зробила низку вагомих кроків у запобіганні та протидії корупції, зокрема й у судовій системі, ухваливши закони, спрямовані на поліпшення порядку добору кандидатів на посади суддів Конституційного Суду України (призначення дорадчої групи експертів із залученням іноземних фахівців для сприяння в оцінці моральних якостей і рівня компетентності кандидатів), членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів (створення Конкурсної комісії для оцінювання доброчесності та професійної компетентності членів ВККС), відновлення розгляду справ щодо дисциплінарної відповідальності суддів та забезпечення роботи Служби дисциплінарних інспекторів Вищої Ради правосуддя тощо, боротьба з корупцією ще далека від належної результативності.

До того ж проблеми правосуддя не вичерпуються боротьбою з корумпованістю суддівського корпусу. Доброчесність суддів, за всієї надзвичайної її важливості, – ще не абсолютна гарантія справедливого правосуддя. Вона має бути поєднана з високою професійною майстерністю суддів. На жаль, багато з них формувалося під значним впливом усе ще не подоланих юридико-позитивістських традицій, що наклало

суттєвий відбиток на стиль їхнього юридичного мислення. Тому одним із нагальних завдань, зокрема і юридичної освіти, залишається формування в майбутніх правників неопозитивістського правового світогляду та стилю мислення, що також потребує чималих зусиль і часу.

Наступний виклик є, по суті, продовженням викликів, їхньою, можна сказати, зворотньою стороною, пов'язаних з адаптацією українського законодавства до *acquis* ЄС, про які йшлося вище.

За всіх позитивних рис такої адаптації – наближенням законодавства України до спільних для всіх європейських цінностей – демократії, верховенства права, людської гідності і прав людини, повернення до своєї історичної та правової ідентичності – вона приховує в собі й певні ризики.

Попри те, що адаптація українського законодавства до законодавчих надбань ЄС не веде до його повної уніфікації із законодавством інших держав-членів ЄС (певні особливості, пов'язані з правовим захистом національної культури, мови, традицій та інших національних цінностей у ньому, безперечно, мають бути збережені), проте вони, як вже зазначалося, не можуть суперечити європейським стандартам у підходах до нормативного регулювання цих питань. Це свідчить про те, що законодавство України дедалі більше космополітизовуватиметься, тобто наблизатиметься до єдиних, уніфікованих із законодавством ЄС та держав – його членів, норм і стандартів, втрачаючи національні риси, окрім порівняно невеликого кола питань, про які згадувалося вище, та притаманних йому лінгвістичних особливостей.

Це ставить перед правознавцями, зокрема конституціоналістами, низку складних питань, що потребують поглибленого світоглядно-методологічного осмислення. Вони, очевидно, виникали й перед польськими колегами під час вступу Польщі до ЄС. Серед цих питань, зокрема, такі: чи варто прагнути до максимального збереження національних особливостей законодавства держав-членів ЄС; де межі цих

особливостей, які не стануть перешкодою на шляху руху до ЄС та членства у ньому? І, очевидно, найголовніше з питань: чи можна, залишаючись на позиціях розуміння права як особливої системи юридичних норм (а по суті законодавства), говорити про існування як автономного феномена національного права – польського, німецького, шведського, українського тощо – та в чому ця автономність виражатиметься.

Відповіді на ці питання в українській правничій літературі відсутні. Ба більше, у соціальних мережах та засобах масової інформації поряд із європейськими інтеграційними устремліннями нерідко лунають голоси про необхідність активізації пошуків власних «самобутніх» шляхів правового розвитку на основі відображення у праві (а по суті в законодавстві) національного духу, історичних традицій і національних звичаїв, психологічних властивостей характеру української нації, її менталітету тощо. Такі пропозиції іноді поширюються також на Конституцію України, про що свідчать підготовлені свого часу в цьому дусі деякі з її проектів.

Віддаючи належне благородно-патріотичним намірам авторів таких закликів, водночас не можна не усвідомлювати безперспективності їх реалізації в сучасному глобалізованому й інтегрованому світі. Надмірне зосередження уваги на таких пошуках спроможне призвести до маргіналізації національної правової системи, а зрештою – до ізоляціонізму та її занепаду.

Специфіка чи навіть унікальність національного права, як видається, знаходить свій прояв не так у законодавстві, за всієї його важливості як джерела права та орієнтира для ухвалення правових рішень, як у нормозастосовній, передусім судовій, практиці. Адже законодавство, як зазначав один із найвидатніших філософів права післявоєнної Німеччини (до речі, колишній суддя) Артур Кауфман, абстрактне, воно стандартизує, схематизує й знеособлює реальність, а тому не спроможне передбачити всі особливості конкретних ситуацій.

«Право ж – це не абстрактна схема для правильних вчинків, воно радше є цим правильним вчинком або ж правильним рішенням у конкретній ситуації»⁸. На відміну від загального закону, «право, навпаки, вирішує реальну ситуацію тут і зараз»⁹. Через багато років фактично цю ж думку розвинув канадський філософ права Б'ярн Мелкевік, наголосивши, що «питання про право вирішується на практиці в реальному житті з людьми із плоті та крові й у підсумку являє собою завершення спору... за допомогою відповідного судового рішення»¹⁰. Подібних позицій дотримується й чимало інших сучасних зарубіжних (західних) правознавців.

Отже, саме суд, ухвалюючи на основі аналізу як закону, так і різноманітних обставин конкретної справи, що ним розглядається, обгрунтоване і справедливе рішення, ставить останню крапку в пошуках права. Окрім закону, на нього впливає безліч інших позазаконних чинників – моральних, релігійних, політичних, економічних, зокрема ті ж історичні традиції, психологічні властивості характеру народу, його ментальність, стиль мислення тощо. Інакше кажучи, космополітизовані норми національного законодавства вкорінені в певний простір – специфічне національне середовище, крізь призму якого воно «пропускається», у результаті відбувається його «онаціональнення», зокрема «українізація». Саме в цьому відношенні, а не завдяки наявності у правовій системі України якихось особливих, унікальних і неповторних принципів і норм, ми, очевидно, можемо говорити про існування особливого феномена – українського права поряд із правом англійським, німецьким, чеським, польським тощо.

⁸ Кауфма А. Онтологическая структура права// Российский ежегодник права. – 2008. – № 1. – С. 172.

⁹ Там само. – С. 171.

¹⁰ Мелкевич Б. Юридическая практика в зеркале философии права. Пер. с франц. И англ. – Санкт-Петербург: Алеф-Пресс. – 2015. – С. 149.

Сучасне українське середовище, крізь призму якого «пропускаються» надбання ЄС у галузі законодавства та інші європейські правові цінності – принципи, інститути, джерела права, юридичні процедури тощо, доволі неоднорідне й суперечливе, що не може не відбиватися на особливостях українського права. З одного боку, у ньому знаходять усе потужніший прояв (особливо під час війни) сформовані впродовж усієї попередньої історії українського народу такі його риси, як волелюбність, споконвічне прагнення до свободи, патріотизм, готовність до самопожертви заради захисту своєї гідності й державної незалежності. З іншого боку, в українському середовищі продовжує відчуватися слабкість ліберальної традиції, із якою, як зазначено вище, нерозривно пов'язані основні правові здобутки й цінності євроатлантичної цивілізації.

Боротьба України проти російської військової навали за свободу й незалежність значно прискорила формування повноцінної сучасної політичної української нації. Війна довела, що надмірна орієнтація на регіональні відмінності за принципом, яка різниця, які цінності сповідує той чи інший регіон України, головне, щоб були гарні дороги та забезпечений добробут населення, безперспективна. Не йдеться, звісно, про формування однакових для всіх людей поглядів на історичні події чи проблеми сучасності, тим паче однотипного мислення, до чого прагнули всі тоталітарні режими. Мова про те, що за всіх регіональних відмінностей, що властиві майже всім державам, базові, фундаментальні цінності, які визначають національну ідентичність, для всіх регіонів держави мають бути спільними. Сучасній історії не відомі приклади, коли б демократичні та правові держави будувалися за різнонаправленими цивілізаційними векторами. Це притаманне хіба що державам-імперіям, доля яких у кінцевому підсумку завершується однаково – розпадом. Тим паче це стосується правових цінностей: вони мають бути єдиними для всієї держави та її правової системи. Це цінності,

на яких будувалася, функціонує і, сподіваюся, буде функціонувати Європа – демократія, права людини й верховенство права.

На завершення статті коротко зупинюся ще на одному викликові, який безпосередньо стосується конституційного права та його титульного, базового джерела – національних конституцій держав-членів ЄС. Ідеться про поширення на їхні правові системи принципу верховенства права ЄС та концепції прямої дії його нормативних актів.

Ця проблема тісно пов'язана з проблемою співвідношення національного, зокрема конституційного, права з міжнародним правом. Як відомо, вона вирішується різними державами по-різному, що знайшло відображення як в основних концепціях співвідношення національного й міжнародного права – дуалістичній та моністичній, так і в низці їх сучасних гібридних варіантів – «поміркованого дуалізму й помірного монізму», «стриманого дуалізму», «реалістичного дуалізму», «діалектичного дуалізму» тощо, уловити відмінності між якими часто доволі складно.

На співвідношення національного й міжнародного права суттєво впливають такі чинники, як національні традиції, ступінь інтегрованості тих чи інших держав (і, відповідно, їхніх правових систем) у міжнародну спільноту й регіональні міжнародні організації, вибраний державами вектор політичного та правового розвитку тощо.

Конституція України не відзначається належною визначеністю в регулюванні вказаного питання, що, очевидно, певною мірою можна пояснити браком історичного досвіду в його вирішенні. Відповідно до частини першої статті 9-ї Основного Закону України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України».

Ця стаття фактично залишає осторонь своєї уваги такі питання, які здебільшого є предметом конституційного регулювання, як: місце загальноновизнаних принципів і норм

міжнародного права в національній правовій системі; про юридичну силу міжнародних договорів, що стали частиною національного законодавства та їхнього місця в ієрархії джерел національного права; про конституційні підстави, засоби й способи подолання колізій між міжнародними договорами та національним законодавством тощо. Це спричинило різну, часто діаметрально протилежну інтерпретацію цих питань у вітчизняній літературі.

Одні автори вважають, що за логікою статті 9 Конституції України міжнародні договори, які стали частиною національного законодавства України (лише ті, згоди на обов'язковість яких надала Верховна Рада України, тобто ратифіковані нею) мають перевагу над внутрішніми законами й іншими нормативними актами¹¹. Інші стверджують, що ратифікований парламентом України міжнародний договір через ухвалення відповідного закону об'єктивно має силу закону. Його співвіднесеність із законами за змістом і наслідками здійснюваного регулювання повинні визначати за принципом «наступний закон скасовує попередній»¹², тобто питання про їхню юридичну силу має вирішуватися відповідно до принципу *lex posterior derogate priori*, згідно з яким міжнародні договори одержують переважальну силу над попередніми законодавчими актами, проте на них можуть впливати наступні законодавчі акти, оскільки стаття 9 Конституції України, на відміну від інших конституцій, не визнає примату міжнародного права над національним законодавством України¹³. Ще інші дотримуються позиції, що

¹¹ Назаренко О. А. Міжнародні договори України в системі джерел конституційного права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: спец. 12.00.02 – конституційне право – К., 2006. – С. 14.

¹² Шаповал В. Системи національного та міжнародного права і конституційне регулювання//Вісник Конституційного Суду України. – 2004. – № 2. – С. 61–80.

¹³ Окрема думка судді Конституційного Суду України В. Шаповала про справу щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу 2 частини 1 статті 39 Закону України «Про вищу освіту»

частиною національного законодавства України стають не лише міждержавні договори, що ратифіковані Верховною Радою України у формі закону, а й міжурядові та відомчі договори¹⁴. Усі ці види міжнародних договорів, відповідно до вказаної позиції, мають пріоритет над національним законодавством України в разі колізій між ними. Нарешті, деякі вітчизняні правознавці, передусім представники науки міжнародного права до частини національного законодавства відносять також загальновизнані принципи й норми міжнародного права, які, на їхню думку, також мають пріоритет над національним законодавством України¹⁵. На підтвердження вказаних позицій наводяться різноманітні аргументи, які далеко не завжди ґрунтуються на положеннях Конституції України, про що автору цієї статті вже доводилося писати¹⁶.

Тим не менше, за всіх суттєвих розбіжностей у позиціях щодо співвідношення міжнародного права й національного законодавства України, абсолютна більшість вітчизняних правознавців послідовно обстоюють принцип верховенства Конституції над нормами міжнародного права, наголошуючи на неприпустимості введення у правову систему України міжнародних договорів, які суперечать Конституції. Це цілком відповідає як сучасній теорії конституційного права, так

(справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу) від 7 липня 2004 р. URL:<https://zakon.gov.ua/laws/show/v014p710-04#Text>.

¹⁴ Забокрийський І. І. Проблеми правового статусу міжнародних договорів України в системі джерел конституційного права // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: юридичні науки. – 2015. – № 825. – С. 69–78, С. 73.

¹⁵ Буроменский М. В. К вопросу о действии норм международного права во внутреннем правопорядке Украины // Международное право как основа современного миропорядка: коллективная монография. – Киев-Одеса: Феникс. – 2012. – С. 265–266.

¹⁶ Козюбра М. І. Співвідношення конституційного й міжнародного права. Конституційне право: підручник. За загальною редакцією професора М. І. Козюбри. – Київ: ВАІТЕ. – 2021. – С. 61–77.

і конституційній практиці майже всіх європейських (а часто й не тільки європейських) країн¹⁷.

На відміну від співвідношення міжнародного права з національним правом, відносини права ЄС із національним правом, зокрема з його вихідним основоположним джерелом – конституцією держав-членів ЄС, не такі однозначні (складніші). Вони випливають із такого статусу ЄС, як наднаціональність. Згідно з нею, певні суверенні права держав-членів ЄС у визначених його документами сферах передаються на вищий рівень – об'єднанню держав. Як наслідок, на цей рівень переноситься також ухвалення низки рішень відповідними органами цього об'єднання, що дало підстави деяким правознавцям говорити про наявність у ЄС особливої «нормативної наднаціональності» (normative supranationalism)¹⁸.

Тобто, не маючи «дійсної конституції» (спроби ухвалити Конституцію ЄС на початку 2000 років зазнали, як відомо, невдачі), ЄС тим не менше намагається надати праву ЄС статусу квазіконституційного в національних правових системах держав – його членів. Ця ідея була закладена ще під час укладання Римського договору про створення Європейського Економічного співтовариства (ЄЕС) у 1957 році. Цьому сприяла низка рішень Суду Справедливості, заснованого ще раніше в 1952 році відповідно до Угоди про утворення Європейського співтовариства з вугілля та сталі (нині Суд Справедливості Європейського Союзу – Court of Justice of the European Union). На початку 60-х років минулого століття своїми рішеннями він заклав основи доктрини верховенства права ЄС. Це означає, що, по-перше, ці акти наділяються певними конституційними характеристиками як найвище джерело права, що поширюється навіть на

¹⁷ Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, wydanie 14, Warszawa 2010, s. 142–148.

¹⁸ Weiler «The Community System: The Dual Character of Supranationalism»//Yearbook of European Law. – 1981. – № 1. – P. 287.

конституційне право держав-членів ЄС, а по-друге, що юридичні норми ЄС можуть прямо застосовувати національні суди, не очікуючи поки положення нормативних актів ЄС будуть трансформовані в акти внутрішнього законодавства держави-члена ЄС.

Незважаючи на те що Суд Справедливості ЄС у своїх рішеннях неодноразово наголошував на неприпустимості протиставлення праву ЄС національних конституційних актів держав-членів ЄС, навіть за таких обставин конституційні суди багатьох країн-членів ЄС продовжують обстоювати верховенство конституції в національній правовій системі. Найпослідовнішою позицією щодо цього дотримується Федеральний конституційний суд Німеччини, який виступає чи не найактивнішим опонентом Суду ЄС у цьому питанні. Зокрема, у рішенні від 30 червня 2009 року у справі щодо Лісабонського договору (Лісабон) ФСК прямо наголосив на тому, що «й після набрання чинності Лісабонським договором Європейський Союз не став утворенням, подібним державі... Союз – це не федеративна держава, він залишається об'єднанням суверенних держав з чинним принципом обмежених повноважень у певних випадках»¹⁹. А тому до його обов'язків належить повага до суверенітету й національної ідентичності держав-членів, важливим елементом якої є конституційно-правова ідентичність, «як невіддільна частина демократичного самовизначення народу»²⁰. Вона передбачає повноваження держав-членів ЄС щодо самостійного й відповідального врегулювання суспільних відносин у політичній і соціальній сферах, зберігаючи за ними, зокрема, і право бути «господарями договорів»²¹.

Непорушність принципу верховенства конституції в національній правовій системі неухильно обстоюють конститу-

¹⁹ Избранные решения Федерального конституционного суда Германии. – Москва: Инфотропик Медиа. – 2018. – С. 912.

²⁰ Там само. – С. 907.

²¹ Там само. – С. 909–910.

ційні суди також деяких інших держав-членів ЄС, зокрема Конституційний трибунал Польщі. У своїх рішеннях він неодноразово акцентував увагу на тому, що «Конституція залишається найвищим правом Республіки Польща щодо всіх міжнародних договорів, які є для неї обов'язковими»²², і саме Конституційний трибунал повинен бути судом «останнього слова» у справах, які стосуються Конституції Республіки Польща, окреслюючи, зокрема, межі дії принципу верховенства права ЄС у національному правопорядку Польщі²³.

Досвід країн-партнерів України, які щиро й активно допомагають їй у боротьбі з російською навалою, безперечно корисний для України, хоч нині складно прогнозувати, чи дотримуватиметься Україна подібної позиції щодо співвідношення принципу верховенства права ЄС і Конституції України під час її майбутнього членства в ЄС. По-перше, шлях до набуття такого членства, як би нам не хотілося його прискорити, як свідчить зокрема досвід Польщі, доволі тривалий. З огляду на це було б некоректно завчасно визначати лінію поведінки України в цьому непростому питанні, хоч героїчний спротив Збройних Сил України російській агресії і надто висока ціна, заплачена за незалежність, безсумнівно, сприяють зміцненню суверенітету України як держави, на чому наголошують західні експерти. І втратити навіть якусь його частину, враховуючи цю ціну, не дуже хочеться.

По-друге, наслідком агресії Росії проти України стали суттєві зміни у світовому правопорядку. За оцінками тих же західних експертів, ми стоїмо на порозі нової ери цього порядку – ери, у якій боротьба між світом демократії та авторитаризмом і тоталітаризмом тільки посилюватиметься.

²² Wyrok Trybunału Konstytucyjnego dnia//maja 2005 г. URL: <http://tribunal.gov.pl/sprawy-w-trybunale/katalog>, (Lastaccessed: 11.08.2019 г.).

²³ Довгань Г. Доктрина верховенства права Європейського Союзу: національний аспект (позиція конституційних судів окремих держав-членів ЄС). – Право України. – 2019. – № 1. – С. 98–106.

Тому майбутнє як самого ЄС, так і демократичного світового співтовариства залежатиме від його консолідованості, згуртованості, зокрема й у сфері дотримання тих фундаментальних правових цінностей, на яких воно функціонує. Хочеться вірити, що цінності демократії, людської гідності, прав людини і верховенства права (Rule of law) у черговий раз у світовій історії переможуть сили зла, несправедливості й безправ'я.